

САМОЗАХИСТ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

А.О.Матвійчук

*здобувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Особисте немайнове право на безпечне навколишнє природне середовище належить до кола прав, що забезпечують природне існування фізичної особи. Порушення цього права відбувається мало не щодня, однак здебільшого сприймається як невід’ємна ознака сьогодення. Прийнято вважати, що завдяки самозахисту може бути забезпечено оперативний, дієвий, економний захист суб’єктивного права [1, с. 19]. У зв’язку з цим запропонована нами тема дослідження набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження права учасників цивільних відносин на самозахист здійснюється у дисертаційній роботі О.І. Антонюк, серед російських авторів – у працях Д.В. Мікшиса, О.П. Зінов’євої, В.В. Меркур’єва, С.Н. Веретеннікової, Е.І. Гончарова. Також слід відмітити праці С.М. Бервено, Г.І. Балюк, Ю.В. Мици та ін. Питанню захисту права громадянина на сприятливе навколишнє середовище за цивільним законодавством Російської Федерації присвячена дисертація А.В. Ніколаєва, хоча питання самозахисту не знайшли в ній достатнього відображення. Окрім того, в тій чи іншій мірі тема захисту розкривається у всіх дослідженнях особистого немайнового права на безпечне/сприятливе навколишнє (природне) середовище/довкілля; тут слід відмітити дисертації М.І. Васільєвої, С.В. Шатаєвої, що досліджували згадане право з природничих та конституційно-правових засад відповідно. Водночас зауважимо, що в таких працях питанню відшкодування шкоди приділяється більше уваги, ніж усім іншим способам захисту разом узятим, а питання самозахисту, якщо і згадуються, то розглядаються побіжно.

Мета полягає у дослідженні особливості правового застосування самозахисту для захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

Основні результати дослідження. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 19 визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [2]. Ця норма є продовженням ст. 55 Конституції України, у ч. 5 якої встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Одні автори розглядають право на самозахист як самостійне [3, с. 8; 4, с. 8]; інші як один з елементів права на захист [1, с. 16]; право на самозахист природного блага називають природним правом людини [1, с. 16]. Самозахист розглядається як спосіб захисту [5, с. 909]; дехто вважає його одночасно і засобом, і формою захисту [6, с. 14-18]; деякі науковці доводять, що самозахист має бути виділений в окрему форму захисту (неюрисдикційну, особисту), в межах якої можуть бути застосовані різні способи захисту, як-то: припинення дії, яка порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна правовідносин тощо, без звернення до органів влади [3, с. 16; 1, с.10; 4, с. 9; 7, с. 7; 8, с. 5].

Науковці, аналізуючи інститут самозахисту цивільних прав, надають свої визначення, багато їх запропоновано російськими правниками, що пояснюється, на наш погляд, і тим, що Цивільний кодекс Російської Федерації, на відміну від ЦК України, не містить визначення самозахисту, хоча і допускає його відповідно до ст. 14 [9]. Однак в цілому правники погоджуються, що право на самозахист характеризують такі ознаки:

1) воно надає особі можливість самостійно здійснювати захист, не звертаючись до юрисдикційного органу (що не виключає можливість товариської допомоги та сприяння органів, що не вирішують справу по суті) [1, с. 8; 3, с. 7];

2) самозахист припустимий не лише у випадках наявного порушення суб'єктивного цивільного права чи посягання на нього, але і в тих випадках, коли створюється безпосередня та реальна загроза такого порушення чи посягання [10, с. 202; 1, с. 8; 3, с. 8; 4, с. 10]; зауважимо, однак, що ця теза, хоча і ґрунтується на ч.1 ст.19 ЦК України, викликає деякий сумнів з огляду на ч. 2 ст. 19 ЦК України, відповідно до якої способи самозахисту мають відповідати змісту права, *що порушене* (тут і далі курсив наш – А.М.), тобто за змістом норми сам факт порушення права передує моменту вибору способу самозахисту [2]. Для усунення суперечностей між ч. 1 та ч. 2 ст. 19 ЦК України, на наш погляд, доцільно викласти абз. 1 ч. 2 ст. 19 ЦК України в такій редакції: «2. Способи самозахисту мають відповідати змісту прав, що захищається, характеру його порушення чи посягання на нього, а також наслідкам, що спричинені таким порушенням чи посяганням». Відмітимо, що не всі науковці підтримують такий підхід: на думку О.П. Зінов'євої, «самозахист» є збірним поняттям випадків захисту цивільних прав, пов'язаних із самостійним припиненням правопорушення [7, с. 5-8];

3) це право може реалізуватися за допомогою заходів, які відповідають загальним або спеціальним критеріям правомірності, що відрізняє самозахист від самоправства, дії під час якого вчиняються з порушенням встановленого порядку [1, с. 8; 11, с. 44; 4, с.14]; подекуди окремо наголошується на співмірності відверненої та заподіяної шкоди [7, с. 7; 8, с. 8];

4) воно є цільовим правом і здійснюється з метою попередження, припинення порушення права або ліквідації наслідків порушення, що відрізняє самозахист від самосуду, спрямованого на покарання [1, с. 17].

Щодо змісту самозахисту єдності немає. Як правило, автори не заглиблюються у це питання, а акцентують увагу на діях у стані крайньої необхіднос-

ті та необхідної оборони. Д.В. Мікшис відмічає, що самозахист є родовим поняттям, що включає самооборону, самодопомогу (у позадоговірних зобов'язаннях) та оперативний вплив (у договірних відносинах) [3, с. 7]. Самооборона спрямована на відсіч порушення, а самодопомога – на відновлення порушеного права [3, с. 7]. Самодопомога – самостійне відновлення порушеного права, що знаходить своє вираження у знищенні чужого майна, затриманні зобов'язаної особи або захопленні її речей [3, с. 11]. Водночас, на думку Д.В. Мікшиса, цивільно-правове поняття «самозахист» сьогодні об'єднує так звані фактичні дії у стані необхідної оборони та крайньої необхідності й юридичні дії, пов'язані із застосуванням заходів оперативного впливу [3, с. 6]. Оскільки оперативний вплив можливий лише в рамках договірних відносин, у рамках цієї статті заходи оперативного впливу ми не розглядатимемо. Таким чином, у позадоговірних відносинах, з точки зору Д.В. Мікшиса, самозахист зводиться до вчинення дій у стані необхідної оборони та крайньої необхідності. С.Н. Веретеннікова також вважає, що в порядку самозахисту здійснюється три групи дій: міри оперативного характеру, у стані крайньої необхідності та необхідної оборони [4, с. 6]. На думку А.Б. Арзуманян, закон допускає самозахист прав на немайнове благо, однак, по суті, він зводиться до застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності [12, с. 30]. Усі інші дії фактичного характеру не є способом захисту, а попереджувальними діями уповноваженої особи, що спрямовані на недопущення порушення права на немайнове благо [12, с. 30].

З таким підходом не можна повністю погодитися. Насамперед з тієї причини, що застосування заходів необхідної оборони та крайньої необхідності завжди передбачає заподіяння шкоди: у стані необхідної оборони шкода буде заподіяна правопорушнику, а в стані крайньої необхідності – третім особам, навколишньому природному середовищу тощо. Якщо в ході самозахисту жодної шкоди правопорушнику чи третім особам не заподіюється, мова про необхідну оборону чи крайню необхідність йти не може. По-друге, на наш погляд, самозахист можливий як при реальній загрозі порушення права, так і тоді, коли порушення права вже відбулося, але шкода ще не заподіяна, заподіюється або вже заподіяна, але не усунута. Можна навести приклади, коли особа самотужки долає наслідки порушення її права на сприятливе навколишнє природне середовище, намагаючись припинити порушення, зменшити розмір заподіяної шкоди чи власними силами її усунути (а вже потім пробувати відшкодувати збитки через суд або в позасудовому порядку): порятунок майна та життя у разі надзвичайної ситуації, вжиття невідкладних заходів для припинення дії несприятливого чинника (наприклад, зміцнення берегів шляхом закладення багаторічних насаджень, ліквідація незаконних сміттєзвалищ власними силами тощо – тобто дії, обов'язок здійснення яких покладається на відповідні державні чи муніципальні служби, однак які цього не роблять, і внаслідок їх бездіяльності заподіюється шкода особі), звернення до засобів масової інформації у боротьбі із забруднювачами навколишнього природного середовища, складання дигерами-ентузіастами карт незаконних врізок до каналізаційної мережі і їх подальша передача підприємствам, що забезпечують утримання та

експлуатацію каналізаційних мереж, для вжиття заходів реагування, фізичне перешкоджання знищенню зелених насаджень, що вже не раз відбувалося у містах України тощо.

Самозахист завжди є правомірною поведінкою, що забезпечується виконанням таких умов: здійснюється від порушень і протиправних посягань, які є явними та реальними; способами, не забороненими законом та адекватними моральним засадам суспільства, змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням [2; 10, с. 199-207; 1, с. 10-11; 3, с. 6]. На думку Ю.В. Мици, не є самозахистом протидія перебігу подій чи природним явищам [10, с. 202]. З цією думкою ми не можемо погодитися, оскільки порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище може відбуватися не лише внаслідок правомірної поведінки, але й у результаті шкідливого (несприятливого) впливу навколишнього природного середовища, дії стихійних сил природи. І якщо юрисдикційні способи захисту в даному випадку будуть малоефективні, інстинкт самозбереження змусить людину вжити всіх можливих від неї заходів, аби запобігти порушенню свого права чи хоча б мінімізувати можливу шкоду, що, зрештою, і складає самозахист.

Розглянемо умови правомірності самозахисту детальніше саме на прикладі особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

1. *Реальне порушення суб'єктивного цивільного права чи посягання на нього, або створюється безпосередня та реальна загроза такого порушення чи посягання.* Слід підкреслити, що мова йде саме про порушення суб'єктивного цивільного права, а не норм галузевого законодавства, які сприяють його реалізації. Це пояснюється, зокрема, тим, що пересічні громадяни рідко володіють як знаннями про екологічні стандарти, нормативи, вимоги тощо, так і знаннями і засобами, що дозволяють встановити порушеннях указаних правових норм. Однак не треба бути ані правником, ані екологом, аби розуміти, що вода не повинна бути жовтою, у повітрі не має бути смороду тощо. Водночас судова практика схиляється до того, що самозахист припустимий, якщо дії порушника не тільки є протиправними, але й узагалі не мають і не можуть мати будь-якої правової підстави [10, с. 204].

Відмітимо особливості цивільного захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, які визначають і можливості та ефективність застосування самозахисту цього права:

— право на захист, у тому числі самозахист, від конкретного порушення, як і саме порушення, може існувати роками та навіть десятиліттями; у разі посягання на особисті немайнові права в рамках цивільних відносин особа може перебувати у ситуації посягання роками і навіть не помічати цього, або ж просто не зважати чи навіть схвалювати (напр., якщо ціна питання – зайнятість населення у депресивному регіоні);

— за такий довгий період особа має можливість використати безліч юрисдикційних способів захисту, однак це не є її обов'язком, і навіть нехтування всіма формами захисту не впливає на чинність її права на безпечне навко-

лишнє природне середовище; у той же час застосування юрисдикційних способів захисту може не дати бажаного результату навіть попри фактичне заподіяння істотної шкоди як безпосередньо правам особи, так і навколишньому природному середовищу;

— порушення права не обов'язково відбувається постійно і рівномірно, можлива радикальна зміна обставин як в кращий бік (наприклад, закриття сміттевого полігону, поступове самоочищення вод), так і в гірший (наприклад, перетворення підземних вод на непридатні для пиття);

— зважаючи на поступовий, а подекуди і латентний характер порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, часто особа приходить до усвідомлення необхідності вжиття негайних та/або радикальних заходів лише тоді, коли виправити ситуацію самотужки чи навіть об'єднавши зусилля з самим правопорушником вже неможливо (або ж дуже складно і довго);

— неспівмірність кредитора і боржника: на стороні кредитора, як правило, фізична особа, а на стороні боржника – промислове підприємство, – тож сторони не можуть зрівнятися у своїх можливостях як правового, так і неправового впливу одне на одного;

— як правило такий самозахист вимагає активного впливу на кредитора, у т.ч. і з заподіянням йому шкоди, що межує із самоправством;

— відносини з приводу права особи на безпечне навколишнє природне середовище регулюються не тільки і не стільки нормами приватного права, як нормами публічного права;

— невідповідність в оцінці змісту права на безпечне навколишнє природне середовище з боку судової системи та пересічних громадян: суди тлумачать це право у нерозривному зв'язку із дотриманням природоохоронного законодавства, що веде до неможливості застосування самозахисту від порушень, не пов'язаних із порушенням природоохоронного законодавства, а пересічні громадяни розуміють, так би мовити, «на хлопський розум» – тобто перш за все як можливість користуватися безпечними природними ресурсами.

Ключову роль для розуміння цієї умови правомірності самозахисту має саме остання виділена нами особливість цивільного захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище: фізична особа не здатна сприйняти і змиритися з тим фактом, що діяння, які очевидно завдають шкоди її правам, можуть бути легітимними з точки іншого законодавства.

Тут слід згадати пропозицію О.І. Антонюк про доповнення ст. 1169 ЦК ч. 3 такого змісту: «Шкода, завдана особою, яка діяла у стані уявного самозахисту, тобто коли вона помилково припустила існування порушення чи його реальної загрози, не підлягає відшкодуванню, якщо обстановка, яка склалася, давала достатньо підстав вважати, що порушення чи його реальна загроза існували, і особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення. Особа, винна у виникненні в іншій особи стану уявного самозахисту, зобов'язана відшкодувати завдану під час цього шкоду» [1, с. 16]. На наш погляд, запропонована О.І. Антонюк редакція норми непридатна для цивільного права. По-перше, у той час як практика показує неприпустимість

бездумного перенесення інститутів, історично сформованих для потреб кримінального права у цивільне, О.І. Антонюк конструює уявний самозахист за прикладом уявної оборони. Відповідно ст. 37 Кримінального кодексу України, п. 7 постанови Пленуму Верховного суду України від 26.04.2002 № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» стан уявної оборони виникає у випадках, коли реального посягання немає, але в особи під впливом дій іншої особи (осіб) та особливостей ситуації, в якій вчинено ці дії, виникає помилкове враження про вчинення (чи реальну загрозу вчинення) суспільно небезпечного посягання, внаслідок чого вона заподіює шкоду, вважаючи, що перебуває у стані необхідної оборони [13; 14]. Питання про те, чи дійсно в особи були підстави для помилкового висновку про наявність суспільно небезпечного посягання, вирішується з урахуванням конкретних обставин справи [14]. Якщо особа в обстановці, що склалася, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення щодо реальності суспільно небезпечного посягання, але перевищила межі захисту, який потрібно було застосувати, її дії мають розцінюватись як перевищення меж необхідної оборони [14]. Коли ж особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального посягання, її дії кваліфікуються як заподіяння шкоди через необережність [14]. По-друге, доповнення до ст.1169 ЦК України у запропонованій редакції не узгоджуються з ч.2 цієї статті, відповідно до якої шкода третім особам, заподіяна під час самозахисту, в будь-якому випадку підлягає відшкодуванню; у пропозиціях О.І. Антонюк не зрозуміло, хто і від відшкодування якої саме шкоди звільняється. По-третє, самозахист цивільними способами принципово відрізняється від самозахисту, що має кримінально-правову оцінку, тим, що відсутня ситуація загрози найвищим людським цінностям: життю, здоров'ю, безпеці, тож особа має можливість трічі подумати, перш ніж прийняти будь-яке рішення, у зв'язку з чим та обставина, що «особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення» є практично бездоказовою. По-четверте, цивільне законодавство вже встановило презумпцію добросовісності особи: відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [2]. У той же час, цивільне законодавство – не кримінальне: завдана шкода повинна бути відшкодована, а права інших осіб не повинні бути порушені лише тому, що комусь щось здалося.

О.І. Антонюк також відстоює тезу про те, що за наявності рішення суду про відмову у захисті особа не має права вдаватися до самозахисту, а може оскаржити це рішення у визначеному порядку [1, с. 8]. Ми не погоджуємося з цією тезою з кількох підстав. По-перше, в судовому захисті може бути відмовлено з різних причин, зокрема у зв'язку зі спливом строку позовної давності. Однак, ця обставина не спричиняє втрату права, а лише за змістом ст. 256 ЦК України позбавляє особу можливостей скористатися судовим захистом (та й то лише у випадку, якщо про це заявить відповідач) [2]. По-друге, життя не стоїть на місці і обставини постійно змінюються. Судовий розгляд може тривати роками. Тож не виключено, що після винесення конкретного судового

рішення вже не існуватиме тих обставин, за яких воно виносилося. По-третє, в рамках судової форми захисту лише в ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачено 10 способів захисту; відмова суду у захисті одним способом не означає неможливість застосування інших способів захисту судом (адже згідно процесуального законодавства не допускається повторний розгляд справи за наявності одночасно трьох умов: між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав). Теза О.І. Антонюк могла б бути справедливою по відношенню до окремих випадків захисту майнових прав, зокрема якщо судом встановлено їх відсутність. Однак по відношенню до більшості особистих немайнових прав, зокрема, щодо всіх тих, які забезпечують природне існування фізичної особи, суд не може винести рішення про заперечення цього права.

Теза О.І. Антонюк видається вельми сумнівною і по відношенню до особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Так, пануюча у судовій практиці нормативістська, або об'єктивна, теорія протиправності, призводить до того, що суди відмовляють у захисті цього права та відшкодуванні заподіяної шкоди на тій підставі, що відповідач не порушує конкретних норм природоохоронного законодавства, хоча в рішенні суду встановлюється факт заподіяння шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю відповідача і завданою ним шкодою. Інакше кажучи, досліджувана нами судова практика свідчить, що у справах про захист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище суди насамперед з'ясовують наявність/відсутність у діяч відповідача порушень природоохоронного, санітарного, протипожежного, містобудівного чи іншого законодавства. Порушення згаданого законодавства і порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище ототожнюються: за наявності такого порушення презумується порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище; якщо порушення природоохоронного чи іншого галузевого законодавства не встановлено, суди доходять до висновку про відсутність підстав для захисту особистого немайнового права. Водночас втілення на практиці вказаної тези О.І. Антонюк означає позбавлення особи останніх можливостей захисту її особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище.

2. *Самозахист має здійснюватися способами, що не заборонені законом.* Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Окремого переліку способів самозахисту закон не встановлює. У Конституції право на самозахист не пов'язується з неможливістю отримати державний захист [1, с. 5].

Одні автори стверджують, що самозахист може проявлятися у вчиненні як активних дій, так і бездіяльності [10, с. 207; 3, с. 6]; інші вважають, що самозахист може здійснюватися лише у формі дій, являє собою односторонній акт [4, с. 10; 8, с. 4; 7, с. 14]. Стверджується, що способи самозахисту – конкретні юридичні заходи щодо відсічі, усунення чи припинення правопорушення, відновлення становища, що існувало до правопорушення [4, с. 12]. Інші автори

вважають, що самозахист може здійснюватися діями як юридичного так і фактичного характеру [1, с. 13; 15, с. 8].

Робляться спроби класифікувати способи самозахисту за різними ознаками [3, с. 9; 8, с. 16; 15, с. 9; 7, с. 9].

Оскільки перелік способів самозахисту є невичерпний, то відмітимо лише ті діяння, які не можуть розглядатися як спосіб цивільного самозахисту не лише особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, а будь-якого суб'єктивного цивільного права взагалі:

1) діяння, що визнаються злочином або адміністративним правопорушенням (крім випадків, що виключають протиправність такого діяння), оскільки, як зазначалося, самозахист – це завжди правомірна поведінка;

2) діяння, що за відсутності ознак злочину і адміністративного правопорушення, суперечать моральним засадам суспільства – на підставі абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України;

3) діяння, що не входять до кола перелічених вище, але завдають шкоди навколишньому природному середовищу, культурній спадщині – на підставі ч. 2 ст. 13 ЦК України;

4) діяння, для яких заподіяння шкоди є метою, а не способом її досягнення – на підставі ч. 3 ст. 13 ЦК України.

Вважаємо за необхідне дати певні пояснення до останнього пункту. Відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦК України шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується [2]. Згідно ч. 2 ст. 1169 ЦК України якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала [2]. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію [2]. Така конструкція статті є складною для розуміння. У ч. 1 ст. 1169 ЦК України вочевидь йдеться лише про шкоду, заподіяну в ході самозахисту правопорушнику – такий висновок ми робимо з ч. 2 цієї статті, в якій вже йдеться про шкоду «іншій особі» [2]. Зауважимо, що за змістом ч. 1 ст. 1169 ЦК України шкода правопорушнику може бути заподіяна як в стані необхідної оборони, так і при застосуванні інших способів самозахисту [2]. Як вже зазначалося, необхідна оборона – заподіяння шкоди необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [13; 14]. Отже, логічно припустити, що в інших випадках заподіяння шкоди в ході самозахисту цивільних прав шкода, що заподіюється правопорушнику у відповідь, недостатня для негайного відвернення чи припинення посягання. Наприклад: сусід у 5 метрах від вашої криниці вирив яму під септик (у той час як згідно санітарних нормативів має бути не менше 10 метрів), а ви вночі цю яму засипали (адже яму можна вирити знову); мешканці села перегородили дорогу сміттевозам, аби ті не звозили сміття на полігон за селом (але полігон не закритий, тож сміття все рівно туди возитимуть – чи то окружною дорогою, чи то розблокують перегороджену). Під необхідну оборону ці дії не підпадають. Вочевидь саме це і

мається на увазі у ч. 1 ст. 1169 ЦК України. Таким чином, відповідно до ч. 1 ст. 1169 ЦК України самозахист допускає заподіяння шкоди особі, дії якої викликали необхідність захисту. Така шкода може завдатися як у стані необхідної оборони, так і при використанні інших способів захисту.

С.Н. Веретеннікова, досліджуючи самозахист за цивільним законодавством Російської Федерації, звертає увагу на ту обставину, що реалізуючи право на самозахист, управомочена особа, як правило, завдає шкоди іншій особі [4, с. 11]. О.П. Зінов'єва вважає недоліком чинного російського законодавства те, що самозахист, застосування якого в даний час не обумовлене неможливістю усунення небезпеки іншими засобами, є підставою для звільнення від відшкодування завданої шкоди в силу визнання її правомірною дією, однак у той же час створено передумови для визнання самостійних дій, спрямованих на припинення неправомірної поведінки, зловживанням права [7, с. 6].

Спрямованість дій виключно на заподіяння шкоди відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України свідчить про зловживання правом [2]. Цікавим є питання чи можливе зловживання правом на самозахист? Перш за все відмітимо, що відповідь на це питання залежить від того, чи розглядається сам захист як самостійне право, чи як властивість суб'єктивного цивільного права. Застосування першого підходу веде нас до ствердної відповіді. Прихильники другого підходу мали б стверджувати, що можливе лише зловживання суб'єктивним цивільним правом, а не правомочністю в його складі. Автор цієї статті притримується останнього підходу і включає секундарне право на захист (правомочність на захист) до складу особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. У цілому неможливість зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище ми вже обґрунтували у наших попередніх дослідженнях [16, с. 67]. Тож у рамках цієї статті ми лише розглянемо питання чи може перевищення меж необхідної оборони розглядатися як зловживання суб'єктивним правом? На наш погляд, відповідь ні, не може. Принциповою відмінністю між зловживанням правом та перевищенням меж необхідної оборони є те, що в першому випадку відсутнє порушення права як першопричина, особа діє усвідомлено, умисно з наміром лише завдати шкоди іншій особі (шикана) або заподіяна шкода розглядається нею як спосіб досягнення легальної мети (зловживання правом в інших формах) [17, с. 15]; у разі перевищення меж необхідної оборони особа також умисно заподіює шкоду (причому заподіяння шкоди є обов'язковою, а не факультативною, як у випадку зловживання правом, ознакою), однак ця шкода є способом негайного відвернення посягання, хоча і не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту [14].

3. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, яким воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Оскільки, як вже зазначалося, перелік способів самозахисту цивільних прав практично необмежений, видається, що виробити чіткіші критерії їх застосування неможливо. Це є і проявом диспозитивності в цивільному праві,

і водночас ще більше ускладнює самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище: дії усупереч порядку розцінюються як самоправство, а порядок самозахисту нечітко визначений. І якщо у відносинах між приватними фізичними особами ще подекуди можливий ефективний самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, не забезпечений силою державного примусу він не може бути ефективною формою захисту цього права від посягань з боку інших учасників цивільних відносин.

Як зазначалося вище, відносини з приводу права особи на безпечне навколишнє природне середовище регулюються не тільки і не стільки нормами приватного права, як нормами публічного права, зокрема природоохоронного. Численними законами та підзаконними актами України визначається порядок дій у найрізноманітніших випадках, у тому числі початок будь-якої господарської діяльності, здійснення контролю за нею, стягнення екологічного податку, що є своєрідною платою державі за негативний вплив на навколишнє природне середовище тощо. У загальнодержавних масштабах держава, з одного боку встановлює заборону на заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу (ч. 2 ст. 293 ЦК України), а з іншого – легітимізує таку діяльність через систему дозволів, норм викидів, лімітів тощо. В результаті фізична особа з усіма її немайновими правами, у тому числі правом на безпечне навколишнє природне середовище, залишається десь осторонь взаємовідносин між державою і суб'єктами господарювання, не маючи ані фактичних, ані юридичних ефективних засобів впливу ні на першу, ні на других.

Науковці не дійшли згоди щодо можливості існування ситуацій самооборони та крайньої необхідності в ході самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. На думку М.Н. Малєїної, дії в стані необхідної оборони та крайньої необхідності є самозахистом немайнових прав на життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканість [18, с. 44]. На думку М.І. Васильєвої, очевидно, що потребують спеціального обґрунтування можливість та умови кваліфікації перебування особи, що захищає своє право на сприятливе навколишнє природне середовище (в порядку самозахисту) чи громадський екологічний інтерес, у стані, що виключають протиправність діяння, адже на даний час ситуації необхідної оборони та крайньої необхідності для такої категорії справ практично недоказові, бо історично ці інститути формувалися для випадків захисту життя, здоров'я, майна у ситуації прямого посягання, пов'язаних з активними діями особи (необхідна оборона) і в різних техногенних і природних надзвичайних ситуаціях (крайня необхідність) [19, с. 31]. О.І. Антонюк відмічає, що право особи на безпечне навколишнє середовище може бути захищене діями як у стані необхідної оборони, так і крайньої необхідності (шляхом пошкодження обладнання та перешкоджання його роботі зі скидання отрути у воду, землю) [1, с. 13]. Д.В. Мікшис пропонує розширити способи самозахисту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє середовище, доповнивши Цивільний кодекс Російської Федерації дозволом на самостійне зупинення діяльності, яка створює підвищену небезпеку для оточуючих, якщо неможливо негайно зупинити таку діяльність у

судовому порядку, за умови що продовження такої діяльності істотно порушить право громадян на сприятливе навколишнє середовище, загрожує заподіянням істотної шкоди екологічній безпеці [3, с. 9]. На наш погляд, подібні дозволи в цивільному законодавстві неприпустимі і не сприятимуть більш ефективній реалізації права особи на сприятливе навколишнє середовище, а лише легалізують самоправство. По-перше, з тексту норми не зрозуміло, хто саме і в який спосіб може зупинити діяльність: працівник, керівник (якщо йому раптом заманеться) такої діяльності, будь-яка третя особа, зокрема рейдер, можуть правомірно раптово відключити завод з переробки небезпечних відходів від енергопостачання чи відібрати печатку в директора цього заводу, чи забарикадувати під'їзні шляхи? По-друге, раптове припинення діяльності, яка сама по собі створює небезпеку, як правило, загрожує ще більшою небезпекою. Саме на такий випадок у п.7 Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затвердженого постановою Верховної Ради України від 29.10.1992 № 2751-ХІІ, встановлено: не допускаються термінові тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності підприємства, якщо це може призвести до аварійної ситуації [20].

Відзначимо, що ЦК України містить визначення дій у стані крайньої необхідності – спрямовані на усунення небезпеки, що загрозувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами [2]. Це характерне для надзвичайних ситуацій. Не зрозумілим однак є таке: якщо заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності охоплюється поняттям самозахисту (на чому сходяться усі дослідники), то чому питання про відповідальність за таку шкоду не регулюється ст. 1169 ЦК України, а винесене в окрему ст. 1171 ЦК України? Звертає на себе увагу і та обставина, що положення про відповідальність за шкоду, завдану в разі здійснення права на самозахист, та завдану у стані крайньої необхідності, розміщені у двох статтях ЦК України не послідовно, а ще й розділені між собою. У Цивільному кодексі Російської Федерації такої проблеми немає, оскільки норми про відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності та необхідної оборони не просто розміщені в двох послідовних статтях, але і мають однойменні назви – «ст. 1066 Завдання шкоди в стані необхідної оборони», «ст. 1067 Завдання шкоди в стані крайньої необхідності» [9]. Інша шкода, заподіяна в ході самозахисту, вочевидь відшкодовується на загальних підставах.

На наш погляд, відповідно до цивільного законодавства України самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище у ситуації крайньої необхідності неможливий у зв'язку з таким. Режим крайньої необхідності вимагає дій на захист прав та інтересів третіх осіб, фактично особа діє на користь якоїсь третьої особи [5, с. 910]. Тобто, власні права та інтереси не можуть бути об'єктом захисту у стані крайньої необхідності. Особисте немайнове право на безпечне навколишнє природне середовище має свої особливості. По-перше, воно належить кожній особі від народжен-

ня. По-друге, на відміну від інших особистих немайнових прав, як-то на здоров'я, на життя, на ділову репутацію, його об'єкт не в кожного свій (життя, здоров'я, сім'я, честь, гідність тощо), а спільний – один на всіх. У зв'язку з цим особа, яка захищає від небезпеки чуже право на безпечне навколишнє природне середовище, завжди захищатиме і своє власне право, що за змістом ст. 1171 ЦК України виключає ситуацію крайньої необхідності. Зауважимо, що в Цивільному кодексі Російської Федерації питання вирішується інакше, оскільки відповідно до ст. 1067 у стані крайньої необхідності особа може захищати від небезпеки як інших осіб, так і себе [9].

Положення про необхідну оборону цивільний закон не розкриває, тож його за аналогією беруть зі ст. 36 Кримінального кодексу України: необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [13]. Зауважимо, що на наш погляд, поява у ЦК України норм з приводу необхідної оборони та крайньої необхідності мала на меті лише врегулювати цивільний порядок відшкодування шкоди як майнової, так і моральної, завданої у ситуаціях, які виключають кримінальну відповідальність, тобто у стані необхідної оборони та/або крайньої необхідності, а не створювати нові способи самозахисту цивільних прав, які ще й виключають відшкодування шкоди.

Слід погодитися з М.І. Васильєвою, що самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище у стані необхідної оборони сьогодні практично бездоказовий. Відмітимо однак, що він є і маловірогідним, зважаючи на особливості захисту цього особистого немайнового права, викладені вище. Водночас важливо усвідомити, що самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище несе в собі загрозу, пов'язану з неможливістю передбачити наслідки, до яких призведе та чи інша шкода, заподіяна особою, що захищається. У зв'язку з цим ми повністю схвалюємо тенденцію, виявлену О.П. Зінов'євою, яка на основі аналізу історичних пам'яток права Росії, зарубіжних країн і сучасного законодавства дійшла висновку, що в їх розвитку спостерігається стійка тенденція до обмеження права вчиняти дії, спрямовані на самостійну протидію правопорушенню [7, с. 5]. Ця практика втілена і в українському законодавстві. Так відповідно до ст. 1163 ЦК України фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто створює [2]. Згідно ст. 1164 ЦК України у разі неусунення загрози життю, здоров'ю або майну фізичної особи або майну юридичної особи заінтересована особа має право вимагати:

- 1) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози;
- 2) відшкодування завданої шкоди;
- 3) заборони діяльності, яка створює загрозу [2].

Таким чином, якщо має місце порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище пов'язане зі створенням загрози життю, здоров'ю чи майну фізичної особи за відсутності ознак стану необхідної оборони, особа має право вимагати усунення загрози від того, хто її створив, а в разі відмови у задоволенні вимог – вимагати вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози від уповноважених органів, відшкодування завданої шкоди та/або заборони діяльності, яка створює загрозу. Однак особа не вправі заподіювати комусь чи чомусь шкоди для самостійного відвернення загрози.

Оскільки законодавець не надає особі право заподіювати шкоду у відповідь на створення загрози її життю, здоров'ю чи майну (звісно за умови, якщо загроза не викликана кримінально караним діянням), сумнівним є те, що заподіяння шкоди в ході самозахисту права в умовах, коли згадана загроза відсутня, буде виправданим та відповідатиме умовам правомірності захисту, визначеним ст.19 ЦК України. Водночас ми визнаємо, що можливі ситуації, за яких дійсно відсутня загроза життю, здоров'ю чи майну особи і поряд з цим має місце порушення її особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. За таких обставин, враховуючи що засоби протидії не повинні суперечити моральним засадам суспільства, й очевидно (цей висновок не потребує обґрунтування правовими нормами), що жоден акт законодавства не спонукає до заподіяння шкоди, за загальним правилом заподіяння шкоди засуджується і розглядається, в кращому випадку, як неминуче, небажане, але допустиме зло, вважаємо, що шкода, завдана в ході самозахисту (крім стану необхідної оборони), буде правомірною, якщо:

1) Заподіяна шкода є мінімально можливою для негайного зупинення порушення чи посягання (наприклад, якщо з метою блокади роботи шкідливого виробництва, розміщеного без відповідної дозвільної документації на території села Слобідка Оленівська Кам'янець-Подільського району, що на Хмельниччині, його мешканці перекопають під'їзд до підприємства (як погрожували) [21]).

2) Застосування інших способів захисту в конкретний момент часу є неможливим або неефективним.

Висновки. Самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище – форма захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, що полягає у застосуванні будь-яких засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільству, з метою припинення чи тимчасового зупинення порушення цього права чи посягання на нього, поновлення права та відшкодування завданої порушенням/посяганням шкоди.

Способи самозахисту особистого немайнового права мають відповідати змісту права, що захищається, характеру його порушення чи посягання на нього, а також наслідкам, що спричинені таким порушенням чи посяганням. Перелік способів самозахисту особистого немайнового права особи на безпечне навколишнє природне середовище включає необхідну оборону, інші способи, встановлені законом (зокрема, припинення дії, що порушує право, віднов-

лення становища, що існувало до порушення, відшкодування шкоди, звернення до компетентних органів для вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози життю, здоров'ю та майну тощо), а також способи, самостійно визначені особою. Не охоплюється самозахистом особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище дії у стані крайньої необхідності.

Шкода, завдана правопорушнику в ході такого самозахисту, вважається правомірною, якщо особа перебувала у стані необхідної оборони (без перевищення її меж); при застосуванні інших способів самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище заподіяння шкоди правопорушнику вважається правомірним, якщо заподіяна шкода є мінімально можливою для негайного зупинення порушення чи посягання, а застосування інших способів захисту в конкретний момент часу є неможливим або неефективним. В усіх інших випадках шкода вважається завданою неправомірно і відшкодовується на загальних підставах. Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка вчинила протиправну дію, а якщо способи самозахисту, хоча і не заборонені законом та моральними засадами суспільства, не відповідали умовам, визначеним абз. 1 ч. 2 ст. 19 ЦК України, така шкода відшкодовується особою, що її завдала.

Водночас зважаючи на виділені нами особливості захисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, розвиток законодавства у цій сфері має йти шляхом обмеження можливостей самостійної протидії правопорушенням на користь юрисдикційних способів захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Антонюк О.І.* Право учасників цивільних відносин на самозахист: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.І. Антонюк. – Х., 2004. – 20 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV // *Голос України*. – 2003. – 12 бер.
3. *Микшис Д.В.* Самозащита в гражданском праве России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.В. Микшис. – Тюмень, 2006. – 23 с.
4. *Веретенникова С.Н.* Меры самозащиты в российском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.Н. Веретенникова. – Екатеринбург, 2004. – 20 с.
5. *Балюк Г.І.* Загальні положення про відшкодування шкоди/ Г.І.Балюк // *Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: У 2 т. – 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – Т. 2. – С. 899-942.*
6. *Монгуш Б.С.* Средства защиты гражданских прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Б.С. Монгуш. – Саратов, 2012. – 22 с.
7. *Зиновьева О.П.* Самозащита гражданских прав в законодательстве России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ О.П. Зиновьева. – Ростов-на-Дону, 2006. – 27 с.
8. *Страуниг Э.Л.* Самозащита гражданских прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ Э.Л. Страуниг. – Москва, 1999. – 24 с.

9. Цивільний кодекс Російської Федерації: Кодекс від 30.11.1994 № 51-ФЗ, [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://www.gk-rf.ru>.

10. *Мица Ю.В.* Самозахист цивільних прав / Ю.В. Мица // Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т.1: Загальні положення / За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А.А., 2010. – С. 198-210.

11. *Бервено С.М.* Самозахист цивільних прав / С.М.Бервено // Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: У 2 т. – 5-те вид., перероб. і допов. / За ред. О.В. Дзери (кер.авт.кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – Т 1. – С.43-44.

12. *Арзуманян А.Б.* Нематериальные блага как объекты гражданских прав : Автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Арзуманян Анна Борисовна; [Место защиты: Кубан. гос. аграр. ун-т] – Краснодар, 2008 – 33 с.

13. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III// Офіційний вісник України від 08.06.2001 – 2001. – № 21. – Ст. 920.

14. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02>.

15. *Гончаров Е.И.* Самозащита гражданских прав и свобод человека и гражданина: конституционно-правовой аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Е.И. Гончаров. – Волгоград, 2006. – 26 с.

16. *Матвійчук А.О.* Зловживання особистим немайновим правом на сприятливе навколишнє природне середовище/ А.О. Матвійчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – №4. – С. 64-67.

17. *Поротикова О.А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.А. Поротикова. – Саратов, 2002. – 24 с.

18. *Малеина М.Н.* Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М.Н. Малеина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : МЗ Пресс, 2001. – 224 с.

19. *Васильева М.И.* О соотношении интереса и субъективного права в экологических правоотношениях/ М.И. Васильева // Экологическое право. – М., 2012. – №4. – С. 26-32.

20. Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Постанова Верховної Ради України від 29.10.1992 № 2751-XII// Відомості Верховної Ради. – 1992. – №46. – Ст. 637.

21. *Шпильова В.* Шкідливе виробництво зібрало сход села, або чи відповідають горе-бізнесмени за свій цинізм та нахабство, [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://uamedia.visti.net/content/shkidlive-virobnictvo-zibralo-shod-sela-abo-chi-vidpovidatimut-gore-biznesmeni-za-sviy>.

Матвійчук А.О. Самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище

У статті досліджуються питання самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Виділені особливості цивільно-правового захисту цього особистого немайнового права. Проаналізовані умови право-

мірності самозахисту. Розглядаються окремі способи самозахисту особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, в тому числі пов'язані із заподіянням шкоди.

Ключові слова: цивільно-правовий захист, самозахист, особисте немайнове право, безпечне навколишнє природне середовище, необхідна оборона, крайня необхідність.

Матвейчук А.А. Самозащита личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду

В статье исследуются вопросы самозащиты личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду. Выделены особенности гражданско-правовой защиты этого личного неимущественного права. Анализируются условия правомерности самозащиты. Рассматриваются отдельные способы самозащиты личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду, в том числе связанные с причинением вреда.

Ключевые слова: гражданско-правовая защита, самозащита, личное неимущественное право, безопасная окружающая среда, необходимая оборона, крайняя необходимость.

Matviichuk A.O. Self-defense of a Personal Non-property Right to a Safe Natural Environment

In this article some matters of self-defense of a personal non-property right to a safe natural environment are researched. Specific features of civil law defense of this personal non-property right are named. Conditions, justifying self-defense, are analyzed. Some methods for self-defense of a personal non-property right to a safe natural environment, including those, concerning harm, are examined.

Key words: civil law defense, self-defense, personal non-property right, safe natural environment, justifiable defense, extreme necessity.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2014.